

Corpus Fontium Manichaeorum
Uygur Manichaean Texts
Texts Translations Commentary
Volume II
Liturgical Texts

Larry Clark
(2013, Brepols)

Larry Clark'ın hazırladığı ve geçtiğimiz günlerde Brepols yayınları arasından çıkan bu kitap konuyla ilgili olanların uzun zamandır beklediği bir çalışmaydı. Oldukça özenli hazırlanmış bu yeni yayım Manihaist Uygur külliyyatından *Manihaist Ayin Metinleri* cildini içerir. Clark, bu kitapta daha önce yayımlanmış Manihaist Uygur metinlerini tekrar incelemekte ve özellikle yaptığı değerlendirmelerle bu metinlerin daha pek çok açıdan analiz edilmesi gerektiğini bizlere hatırlatmaktadır. Kitabın dört sayfalık giriş bölümünde eser hazırlanırken nasıl bir yöntem izlendiği anlatılmıştır. Yazar, bu bölümde kendisinin de henüz cevaplandıramadığı soruları okuyucuyla paylaşma inceliğini gösterir. Böylece, bu alandaki eksikliklerin nasıl tamamlanacağı konusunda araştırmacıları yönlendirmiş olur. Her sayfası dikkatle okunması gereken bu kitap Eski Uygur Edebiyatının önemli bir bölümüne ışık tutar nitelikte hazırlanmıştır. Biz de kısa bir yazıyla eseri Türkiye'deki bu konuyla ilgilenen araştırmacılara tanıtmaya çalışacağız.

Yazar, giriş bölümünün ilk cümlesinde bu külliyyatın yeniden yayımlanmasındaki temel amacının aslında bu metinlere dayanan bir “Manihaist Uygurca-İngilizce Sözlük” hazırlama isteği olduğunu söyle-

mektedir. Kitap daha önce basılmış ya da bir şekilde herhangi bir yayımda bahsedilmiş Manihaist Uygur metinlerini içerir. Özellikle “Turkic Manichaean Literature”¹ (=TML) adlı makalede bulunan listedeki metinlerin büyük çoğunluğunun bu yeni yayımda da işlendiği ifade edilir. TML’de yer aldığı hâlde burada bulunmayan metinler ise özellikle biçimsel olarak Manihaist olsa da içerik bakımından Manihaist öğretisi ile ilgili olmayanlardır. Bunun yanında TML’den farklı olarak birkaç ufak fragmanın da bu külliyyata dâhil edildiği belirtilir.

Clark, bu yeni yayımın hedefi doğrultusunda TML’deki sınıflandırmaya paralel olarak Manihaist Uygur Metinlerini: Öğreti Metinleri, *Ayin Metinleri*, *Kilise Metinleri* (İng. *Doctrinal, Liturgical, Ecclesiastical*) olmak üzere üç temel kategoride incelediğini söyler; ancak bunlara ek

¹ Clark, L. (1997) “The Turkic Manichaean Literature”, *Emerging from Darkness. Studies in the Recovery of Manichaean Sources*, ed. P. Mirecki & J. BeDuhn, Leiden: Brill, 89-142.

olarak alt kategorilerde TML'den daha ayrıntılı bölümlenme yaptığını da belirtir. Örneğin, *Kilise Metinleri* ana başlığının altına Çeşitli (İng. *Various*) alt başlığının eklenmesi gibi. Daha sonra sırasıyla bu kategorilerin içeriği hakkında kısaca bilgi verilir.

1. *Ayin Metinleri* (İng. *Liturgical Texts*)

Bu bölümdeki metinler nasıl kulluk edileceği, ritüellerin nasıl yerine getirileceği, toplu ayinler ve ibadetlerin nasıl icra edileceği etrafında çerçeveselendir. Metinler, alt kategorilere ayrılırken de tıpkı ana kategorilerdeki gibi içerikleri esas alınarak sınıflandırılmıştır.

Örneğin:

Metin bir tövbe eylemi içeriyorsa *Tövbe Duaları* alt kategorisinde yer alır ve **LC** (İng. *Liturgical Confession*) harf kodu ile işaretlenir.

Metin şükür için bir ilahinin ifasını içeriyorsa **LH** (İng. *Liturgical Hymn*);

Metin niyaz ya da şükür duası ise **LP** (İng. *Liturgical Prayers*) harfleri ile kodlanır.

Metinlerdeki satır ya da sözcüklerin harf kodlaması yapılırken ilgili kategori ve alt kategori başlığının ilk harfleri kullanılmıştır. Bu uygulama bütün metinlerde yapılmıştır. Metinlerin çeviri yazısı ve harf çevirisi gösterilirken de kategorilerle ilgili bu harfler satır numarasının en solunda (başında) verilmiştir.

Yazar, *Ayin Metinlerinin* hangi ayinler için yazıldıkları ya da hangi törene ait olabilecekleri üzerine detaylı bir çalışma yapılmadığını bu sınıflandırmayı daha fazla özelleştirmedini belirtir; ancak metinlerde yer alan kimi ifadelerin metnin kategorisini belirlemede ayırt edici nitelikte

olabileceğine dikkat çeker. Örneğin, bir *Ayin Metninin* tövbe duası olduğunu “eğer şu şu günahları işlediysen/işlediysen” gibi bir anahtar cümleden çıkarabileceğimizi dile getirir. Esas olarak ilahiler, dualar, şahsi niyazlar gibi diğer ayin metinleri de özünde affedilme, aklanma arzusu içerse de bunlarda tövbe mecburi değildir ve bu cümleyi doğrudan içermezler.

Bunun takiben tekrar eden satırlar, kafiyeli yazılmış sözcükler gibi biçimsel özelliklerin de ayırıcı olabileceğini söyler. Görüldüğü üzere bu bölüm cevaptan çok soru içerir ve okuyucuları metinlerin biçimsel özellikleri ile içerik bağlantılarını araştırmaya yönlendirir. *Ayin Metinleri* bölümü bu gibi değişik bakış açılarının dile getirilmesi ile sonlanır ve ikinci ana kategorinin açıklamasına geçilir.

2. Öğreti Metinleri **D** (İng. *Doctrinal Texts*)

Bu kategoride dinî öğreti ile doğrudan bağlantılı hikâye ya da evrensel drama (cosmic drama) biçiminde oluşturulmuş metinler bulunur. Öğreti metinleri, Mani veya Mani'nin ilk havarilerinin efsaneleri; Manihaizm hakkında yazılmış efsanevi ya da yarı efsanevi metinler; dersler, vaazlar, nutuklar gibi nasihatler; dinî bir konuyu tasvir eden hikâyeler; Mani'nin sözleri ya da yazılarından oluşur. Bu bölümde yer alan alt başlıklar kısaca şöyledir:

Eskatolojik olayları da içeren kozmolojik, evrene dair metinler **DC** (İng. *Cosmogonical*)

Nasihatleri, dersleri içeren vaazlar **DH** (İng. *Homiletic*)

Manihaizmin kurucuları hakkındaki efsaneler **DL** (İng. *Legend*)

Dinî hikâyeler **DP** (İng. *Parables*)

Mani'nin yazıları **DS** (İng. *Scriptu-*

res)

Bu alt başlıkları üçüncü ana kategori olan *Kilise Metinleri* ile ilgili açıklamalar takip eder.

3. *Kilise Metinleri E* (İng. *Ecclesiastical Texts*)

Bu kategoride çoğunlukla kiliselerdeki aktiviteleri, olayları, kayıtları anlatan metinler yer almakla birlikte Uygur liderlerine övgü, Uygur eşrafını kutsama metinleri de bulunur. Buna göre alt başlıklar şöyledir:

Kutsama metinleri **EB** (İng. *Benedictions*)

Dinî erdeme ulaşmak için yazılan Kolofonlar **EC** (İng. *Colophons*)

Uygur hanedanlığı tarihini veya Manihaist kilise ile Uygurların ilişkisini anlatan tarihî metinler **EH** (İng. *Historical*)

Özellikle Manihaist rahiplerin birbirlerine ya da akrabalarına yazdıkları mektuplar **EL** (İng. *Letters*)

Manihaist manastırlardaki ruhani, iktisadi, hukuki olayların, eylemlerin yer aldığı çoğunlukla tarihin de belirtildiği

metinler **EM** (İng. *Monastery*)

Son olarak bu grupların hiçbirine girmeyen ama içinde çeşitli açılardan Manihaist müminlerin, müstensihlerin, öğrencilerin bulunduğu metinler; Manihaizme dair herhangi bir yazı, karalama içeren metinler **EV** (İng. *Various*)

Bu kategoriler ana hatları ile açıklandıktan sonra metinlerdeki alıntılar, referans numaralarının nasıl okunması gerektiği kısaca anlatılmıştır.

Clark, bu külliyatta üç ana kategoride çalışılan Manihaist metinlerdeki söz varlığının ve diğer bulguların farklı bir sözlükte toplandığını belirtir. Külliyyatın her cildi bir ana kategoriye (L, D, E) tahsis edilmiş ve her kategori kendi içinde LC, LH, LP gibi alt kategorilere ayrılmıştır. Bu yayımın *Liturgical Texts* yani *Ayin Metinlerini* içerdiğini daha önce belirtmiştik.

Yazar, eserde iki referans biçimi kullandığını söyler: Birincisi sözlük maddelerinde; ikincisi ise metinlerin dâhilî referanslarında görülür. Dâhilî referansta metin içindeki, arşiv ya da katalog numara-

Sözlük Maddesi (İng. Dictionary Entries)	Dâhilî Referans (İng. Internal References)
<i>buy[ruk]</i> EB375	(EB) U78, r07 <i>buy[ruk]</i>
<i>bu<yr>uk</i> LH355	(LH) U34, r06 <i>bu<yr>uk</i>
<i>buyruk</i> DL081	(DL) U255a, v03 <i>buyruk</i>

rasının kolayca takip edilebilmesi amaçlanmıştır. Referans bilgisi ana kategori ve alt kategorilerin ne olduğunu gösteren araç içindeki iki harf kodunu ve yazmanın arşiv bilgisini içerir.

Örneğin:

Buradan hareketle,

sözlükte *buyruk* “yetkili -İng. *offici-*

al-” sözcüğü **EB** (*Kilise Metinleri* ana kategorisinin *Kutsama Metinleri* alt kategorisinde) 375. satırda; **LH** (*Ayin Metinleri: Şükür İlahileri*) 355. satırda ve **DL** (*Öğreti Metinleri: Efsaneler*) 81. satırda bulunmaktadır.

Bu külliyyatın içindeki dâhilî referansta ise *buyruk* sözcüğü U78 arşiv numaralı

yazmanın ön yüzündeki 7. satırda, *Kilise Metinlerinin* “Kutsama Metinleri” alt kategorisinde; U34 arşiv numaralı yazmanın ön yüzündeki 6. satırda, *Ayin Metinlerinin* “İlahiler” alt kategorisinde ve U255a arşiv numaralı yazmanın arka yüzündeki 3. satırda, Öğreti Metinlerinin “Efsaneler” alt kategorisinde bulunur.

Aranan bir sözcüğün, bütün metinleri tek tek taramadan yalnızca referans koduna bakarak doğrudan bulunmasını sağlayan bu harfsel kodlama yöntemi bu alandaki araştırmacıların çok daha analitik ve noktasal çalışabilmesine olanak tanımaktadır. Külliyyata ve metinlere dair rehber bilgilerin verilmesi tamamlandıktan sonra eserin ilk bölümü olan *Ayin Metinleri: Tövbe Duaları* (İng. *Liturgical: Confession Texts*) gelir.

Manihaist tövbe duası denince akla gelen ilk metin olan *Huastuanift* bu bölümde de incelenen ilk metindir. Oldukça detaylı bir analizin yapıldığı bu eserde *Huastuanift*’in Londra, St. Petersburg ve Berlin’de bulunan nüshaları karşılaştırılabilir biçimde analiz edilir. Nüshaların tamamının ayrı ayrı çeviri yazısı, harf çevirisi yapılmış bunu takiben metnin İngilizceye çevirisi ve yazarın yorumları da eklenmiştir. Bu cildin 7-111. sayfaları arasında *Huastuanift* metni işlenir.

Huastuanift’in ardından *Pothi-Book*’ta bulunan bir rahibin tövbe duası; tövbe ritüelini içeren metinler; tövbe ritüelini içerdiği düşünülen yazma parçaları ve tövbe duası metinlerinin müsveddeleri gelir. Böylelikle Tövbe Duaları bölümü sonlanır.

İkinci bölümün başlığı *Ayin Metinleri: İlahiler* (İng. *Liturgical: Hymns*)’dir. Bu bölümde *Mani’ye yüce ilahi, Mani’ye*

söylenen iki dilli ilahiler, Işığın ölümsüzlüğü ilahisi gibi ilahiler bulunur. Bu bölüm toplam yirmi alt başlıktan oluşur.

Sonraki bölüm *Ayin Metinleri: Dualar* (İng. *Liturgical: Prayers*) başlığını taşır. Bu bölümde *Dua Kitabı: Selamet duası, Dua Kitabı: Ezrua’ya dua, İsa Mesih’e dua* gibi yirmi dokuz alt başlık vardır.

Bu tanıtımda *Ayin Metinlerinden* yalnızca *Huastuanift* bölümüyle ilgili izlenimlerimizi biraz daha detaylı paylaşmak istiyoruz.

Huastuanift, metinle ilgili genel bilgilerin verildiği; daha önce yapılan çalışmaların özetle değerlendirildiği; çeviri yazı ve harf çevirisi yönteminin kısaca anlatıldığı bir giriş bölümü ile başlar. Clark da Bang’dan itibaren yapılan bölümlemeyi uygulayarak *Huastuanift*’i on beş kısma ayırır. Ayrıca, Berlin fragmanlarından U7 arşiv numaralı yazmanın ön yüzündeki 11. satırda geçen *beş yägirmi bölük/lüg xwāstwānift* “on beş bölümlü *Huastuanift*” ifadesinin de bu bölümlemeyi desteklediğini belirtir. Metni incelemeye en az yıpranmış nüsha olan Londra’daki Dr. Stein nüshası ile başlar. Dr. Stein nüshasından sonra yine Londra’da bulunan *Huastuanift*’in dokuz satırlık küçük bir parçasını da ekler. Genel olarak izlenen yöntem şöyledir:

→**Nüsha Bilgisi, Arşiv Numarası** (bu bilgiler başlıkta verilir)

→**Genel Bilgiler** (yazmanın fiziki bilgileri, kaç satır olduğu vb.; biliniyorsa yazmanın nasıl bulunduğu ya da yazmayı kimin bulduğu gibi bilgiler)

→**Daha Önce Yapılan Yayınlar** (ilgili metin üzerine hangi yayınlar yapılmış, künye bilgileri ile birlikte)

→**Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi** (ilk önce bütün fragmanların ayrı ayrı çeviri

yazısı ve harf çevirisi yapılmıştır, bütünlüklü çevri yazı metni ise bu bölümleri tabiiyen verilmiştir)

→**Metin Hakkında Notlar** (satır referans numaraları ile gönderim yapılır)

→**Yazım Notları** (İng. *Writing Notes*, özellikle yazımda yazarın gözüne çarpan farklılıklar, hatalar verilir)

Bu yöntemle *Huastuanift*'in² bütün nüshaları işlendikten sonra *Okuma Metni* (İng. *Reading Text*) başlığı altında eserin tek parça bir çevri yazısı bulunur ve bu bölümü notlar takip eder. Daha sonra da metnin İngilizce çevirisi, açıklama ve yorumlar yer alır.

Huastuanift'in farklı nüshalarındaki aynı bölümün gösterimi şöyle yapılmaktadır:

Londra nüshası:

LC079 079 beşinç beş türlüğ tınlığka

byšynč byš twyrlwg tynlġk³

St. Petersburg nüshası:

LC378 031₀₇₇ yazukta boşunu öt[ünür] biz
∞ manāstār xirzā ∞ ∞ bešinč

y'z_wqd' pwšwnw 'wyt[ ] pyz
∞ mn'st'r qyrz_ ∞ ∞ pyšynč

LC379 032₀₇₉ beš türlüğ tınlığka ∞ ∞ bir
yämä adaklıg kişikä ekinti

pyš twyrlwk tynlġ_ġ' ∞ pyr ym'
'yky ''d'ġlġ kyšy_k' 'ykynty⁴

2 Yazar, *Huastuanift* nüshalarından birbirleri ile bağlantılı olanları alfabetik olarak da gruplandırmıştır. Örneğin *Huastuanift: Londra A* (İng. *Xwāstwānift: London A*) *Huastuanift* Dr. Stein nüshasıdır. *Huastuanift: Berlin C* (İng. *Xwāstwānift: Berlin C*) grubu: U8, U10, U20, U9, U7 fragmanlarını içerir.

3 Clark, 2013: 15.

4 Clark, 2013: 31.

Berlin Nüshası: U 14+Mainz 350b, recto (ön yüz)

LC895 01₀₇₈ [manāstār xirzā ∞_]∞bešinč
[ ]∞ pyšynč

LC896 02₀₇₉ [beš türlüğ tınlığ]ka
[ ]q'⁵

Satırın en solundaki LC harf kodları *Ayin Metinleri: Tövbe Duaları* alt kategorisini göstermektedir. Bu harflerin hemen yanındaki sayılar ise bu kategorideki sıra numarasını belirtir. Bu bilgilere dayanarak satırlardaki numaraları şu şekilde anlamalıyız:

Londra nüshasından alıntıladığımız satır hem *Ayin Metinlerinden* "Tövbe Dualarının" 79. satırı hem de Londra nüshasının 79. satırıdır.

St. Petersburg'tan yaptığımız alıntı *Ayin Metinlerinden* "Tövbe Dualarının" 378-379. satırlarına, St. Petersburg nüshasının 31-32. satırlarına ve *Huastuanift*'in tam metninin 77-79. satırlarına denk gelir.

Berlin U14 numaralı nüshadan alıntıladığımız bölüm ise *Ayin Metinlerinden* "Tövbe Dualarının" 895-896. satırlarına, ilgili nüshanın 1 ve 2. satırlarına, *Huastuanift*'in tam metninin 78-79. satırlarına karşılık gelir.

Ayin Metinleri: Tövbe Duaları, 133. sayfada LC 1137 satır numarası ile sona erer ve 135. sayfada başlayan *Ayin Metinleri: İlahiler (LH)* bölümünden itibaren numaralar yeniden sıfırlanır ve bu numaralandırma bir sonraki alt başlık olan *Ayin Metinleri: Dualar (LP)* bölümüne kadar devam eder. Örneğin (s.137):

5 Clark, 2013: 71.

Mani'ye Yüce İlahi (İng. *Great Hymn to Mani*)

MIK III 8260 (D 260, 1), verso (arka yüz)

LH001 [MS:]⁶ byr

pyr

LH002 001 01 [R:]⁷ alku beš
a[žunnu]ŋ umuǵı aryayıša töz n[om no]
mčıs[ı]

[R:] ''*lkw byš* ''[ ]ng 'wmwγ_y
'rγ'yyš' twyz n[ ]mčys/

Sayfa 283'te ise *Ayin Metinleri: Du-
alar* bölümünün ilk metni şu şekilde gös-
terilir:

Dua Kitabı: Selamet Duası (İng.
Prayer Book: Prayer for Deliverance)

U39, II recto (ön yüz)

LP001 03 [ ]ŋ
/l[ ]nk

LP002 04 ayıǵ kıl[ınc]ıǵlarta
'yyγ qyl//lyγ_1'rd'

Ayrıca bütün sayfalara alt bilgi olarak
kısa referanslar da konulmuştur. Örneğin
31. sayfanın alt bilgisi şöyledir:

.....

.....

.....

LC378-399

Xwāstwānīft: Petersburg B

Bu bilgi şöyle okunmalıdır:

Kitabın 31. sayfasında, *Ayin Metinle-
ri: Tövbe Duası Metinlerinin* (=LC) 378-
399 arası satırları ve *Huastuanīft* adlı ese-
rin St. Petersburg nüshası bulunmaktadır.

Manihaist Ayin Metinleri cildi metin
numaraları ve katalog indeksi; birkaç say-
falık bir Manihaist terimler indeksi ve bib-
liyografya ile sonlanır.

Burada kısaca tanıtmaya çalıştığımız
bu değerli çalışma elbette birkaç sayfaya
sığacak kadar küçültülemez. Eserin değeri
burada anlattığımızın çok üstündedir. Be-
nim gibi çiçeği burnunda Uygur Maniha-
izmi araştırmacıları için ise bu rehber eser
bir baş ucu kitabı niteliğindedir. Elbette,
bu özel eser için kıymetli akademisyen Sa-
yın Larry Clark'a yürekten teşekkür etmek
ve serinin devamını da dört gözle bekledi-
ğimizi bir kez daha söylemek istiyorum.

Betül ÖZBAY

6 MS: Mani yazısı (İng. Manichaean Script)

7 R: Kırmızı mürekkeple yazılmış bölümler (İng.
Red Ink)